

A NAGY SÁNDOR-HAGYOMÁNY MAGYARORSZÁGON

I

Előadásom¹ tárgyát olyan témakörből vettem, amely évek óta foglalkoztat. A most bemutatandó részletek és gondolatmenetek esetleg alkalmasak lehetnek annak szemléltetésére, hogy a közismerten nemzetközi klasszika-filológia hivatott vagy képes-e *nemzeti* témák vállalására, illetőleg, hogy van-e szerepe, maradt-e tennivalója a huszadik század végének hazai társadalmában.

Általánosságokkal és néhány korábbi eredmény összefoglalásával kezdem. Elgondolkoztató tény, de tény az, hogy az előadás címében szereplő Nagy Sándor-hagyomány majdnem azonos a világirodalomnak a Biblia után legelterjedtebb, megszámlálhatatlan nyelven és változatban olvasott művével, az ún. Sándor-regénnyel.² Hiába óhajtotta a makedón világhódító, hogy mint ifjú példaképének, Achilleusnak, neki is támadna Homérosa: a legrégebb és legjobb eposzköltő helyett csak hízeltő tucatpoéták és bérelt tollforgatók licitáltak egymásra. Az egykorú olvasók a hihetetlen események láttán még hihetlenebb szenzációkra éheztek, majd a diadochosok tusakodásának szenvedő tömegei elesettségükben *megváltóra* vártak. Közben — már a király életében — rendkívüli folyamatnak lehetünk tanúi: akárhány esetben nehéz eldönteni, hogy a héroszi vagy isteni mintaképek — Héraklés, Dionysos — vonásai ruháztnak-e át Alexandrosra, vagy — az emberi képzeletet felülmúló teljesítmények nyomán — fordítva: az illető héroszok tisztelete öregbedik a természetet is legyűró *koszokratőr* jóvoltából. Ehhez járul a mindenkori — politikai vagy erköcsi — megítélés ambivalenciája: ki-ki egyéni érdekeltsége, vérmérséklete vagy filozófiai hitvallása szerint látta a nagy makedón pályafutásában a héraklési «fáradalmak» (*πόνοι και κίνδυνοι, labores et pericula*)³ és egyáltalán a *virtus* jutalmát, vagy ellenkezőleg a józan mértéktől való bűnös elrugaszkodást, zsarnoki önkényt, világreszek, sőt világok feltárása helyett az emberi méltóság lábball tiprását. Tetézik mindezt kezdettől fogva a különböző dinasztikus érdekek,⁴ valamint a helyenként és koronként változó val-

¹ Elhangzott 1983. január 24-én.

² Vö. J. Seibert: Alexander der Grosse. Darmstadt 1972. A legfrissebb áttekintés: H. van Thiel kiadásának (Leben und Taten Alexanders von Makedonien. Der griechische Alexanderroman nach der Handschrift L. Darmstadt 1974) bevezetésében (p. XXXII); válogatott irodalom a XLVII sk. lapon.

³ Vö. Borzsák I.: A Nagy Sándor-hagyomány terminológiájához. Ant. Tan. 27 (1980) 197 sk.

⁴ Fr. Kampers összefoglalása (Alexander d. Gr. und die Idee des Weltimperiums in Prophetie und Sage. Freiburg i. Br. 1901) már régen elavult; ugyanezt mondhatjuk Vom Werdegange der abendländischen Kaisermystik c. (Leipzig — Berlin 1924) monográfiájáról is.

lások ideológiák kívánalmi, az iráni és mezopotámiai hagyományokkal, Egyiptommal és a hellénizmus korabeli zsidósággal való találkozástól addig a szerepig, amely Nagy Sándornak előbb Rómában, majd a kereszténység és az Izlám világában — Nyugaton és Keleten — jutott.

Joggal jellemezte a Nagy Sándor-hagyomány vizsgálatának állapotát és lehetőségeit a kimeríthetetlen bőségű anyag egyik legjobb ismerője, Friedrich Pfister⁵ úgy, hogy a modern kutató általában *egy* darabot vesz szemügyre, vagy a legkedvezőbb esetben egy nyelvileg összetartozó csoportot próbál áttekinteni. De ha pl. csak a keleti anyagot nézzük, be kell ismernünk, hogy Theodor Nöldeke múlt századvégi vállalkozása⁶ ma már inkább csak meghaladott alkalmi vázlat. Ugyanez vonatkozik Paul Meyer francia irodalmi tallózásaira⁷ és egyéb — a maguk korában érdemes — kísérletekre: Pfister életműve — Nagy Sándor világirodalmi utókorának feldolgozása — végül is torzó maradt, a képzőművészeti hagyomány áttekinthetlenségéről nem is szólva.^{7a} A hazai kutatók jobbára csak részleteket ragadtak ki. Király Györgynek sem adatott meg, hogy egyetemesebb igényű vizsgálódásait⁸ elmélyíthesse; nemcsak nyelvészeti csúcsteljesítményként tarthatjuk viszont számon Hadrovics Lászlónak az ó-magyar Trója-regényről és a délszláv Sándor-regényről írott munkáit.⁹

A mi útunk a Nagy Sándor-témához az óperzsa nagykirályok keresztény utókorának vizsgálatából indult ki.¹⁰ A makedón uralkodó alakjához az ószövetségi «négy birodalom» historiográfiájának nyomonozása révén jutottunk el.¹¹ De ebben a világtörténeti rendszerben, illetőleg spekulációban Nagy Sándor nemcsak az antik Róma, hanem a római «szent» birodalom előkészítőjének, bevallottan vagy be nem vallottan szinte minden későbbi uralkodó mintaképének is számított.¹² A nagy makedón tehát egyrésztől példaképpül szolgált, meséssé, sőt mítikussá színeződött alakja — másrésztől — az ókori Kelet akárhány mítikus hagyományának is hordozója és közvetítője lett. A perzsa trónon III. Dareiosnak volt az utódja, de rajta keresztül egyúttal a *nagy* Dareiosé, a *nagy* Kyrosé, a legendás Semiramisé, a nem kevésbé legendás babiloni uralkodóké és — a perzsa hódítások jogán — az egyiptomi fáraóké is.¹³

⁵ G. Cary: The medieval Alexander (Cambridge 1956) recenziójában: Gnomon 32 (1960) 361.

⁶ Th. Nöldeke: Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans. Denkschriften der AW Wien, Phil.-hist. Kl. 38/5 (1890), vö. S. Fraenkel: ZdDMG 45 (1891) 324 skk.

⁷ P. Meyer: Alexandre le Grand dans la lit. française du Moyen Age. Paris 1896.

^{7a} Vö. Fr. Pfister: Alexander in der bildenden Kunst. Forschungen und Fortschritte 35 (1961) 330 skk. és 375 skk.; Lex. der christl. Ikonogr. I (Freiburg i. Br. 1968) 94 sk. (bibliográfiával).

⁸ Király György: Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban. ItK 28 (1918) 129 skk. és 241 skk. Megjelent Kenyeres Ágnes kiadásában is: A filológus kalandozásai. Bp. 1980, 178 skk.

⁹ Hadrovics László: Az ó-magyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. MTA I. OK 5 (1954) 79 skk.; A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk. Uo. 16 (1965) 235 skk.

¹⁰ Borzsák I.: Az antikvitás XVI. századi képe. Bp. 1960, 407 skk.; Die Achaemeniden in der späteren Überlieferung. Acta Ant. 19 (1971) 41 skk.

¹¹ Borzsák I.: Translatio imperii. Az «Idő és történelem» c. Marót Károly-émlékkiadványban (Bp. 1974), 33 skk.

¹² A Fr. Kampers id. műveiben felhasznált irodalom kiegészítésül vö. pl. W. Goetz: Translatio imperii. Ein Beitrag zur Geschichte des Geschichtsdenkens und der pol. Theorien. Tübingen 1958; G. Lábos Olga: A «négy birodalom» elméletének utókorához. Könyv és könyvtár 10 (1976) 73 skk.

¹³ Vö. Borzsák I.: Semiramis in Zentralasien. Acta Ant. 24 (1976) 51 skk.

A vázolt történeti tények figyelembevétele a regényes Nagy Sándor-hagyománynak számos, ezidáig érthetetlenek vagy értelmetlenek elkönyvelt mozzanatát teszi érthetővé.

A Nagy Sándor-regény minden eddigi kutatója mélységes megbotránkozással és a regény keletkezési helyéül feltételezett Alexandria kalmár-erkölcsére való hivatkozással kommentálta pl. a makedón király kínos lopási esetét, amikor saját királyi személyének követeként — erre az álrúhás szereplésre még visszatérünk, — sorra eltulajdonította a Dareios palotájában kezébe adott aranyserlegeket. Nos kiderült,¹⁴ hogy sokkal többről és egészen másról van szó: Alexandros úgy szerezte meg talpraesetten, a végzet kiszemeltjeként a királyi aranyat, mint az iráni mítosz uralkodásra rendelt hősei a *xvarnah-t*, az uralkodói szerencse fényét, a királyi méltóság elnyerésének feltételét és birtoklásának biztosítékát.

Másik botrányköve a Sándor-regény kutatásának az a lehetetlen topográfia, amely szerint a regény obskurus szerzője a hódító királyt megjárhatja: a görögországi rendesinálás után átkel Kisázsziába, de a pamphyliai «csoda» (a tengeren száraz lábbal való átkelés) után Szicília, Itálián, majd Karthagón keresztül vonul Egyiptomba (I 28–30), az issosi győzelem után pedig (Leo I 42 skk.) *visszafelé*: Kisázszián és Thrakián keresztül Görögországba. A legfrissebb magyarázat szerint¹⁵ az ismételt *kosmokratór*-ként jellemzett Alexandrosnak Róma és Karthago, az egész Mediterraneum fölött is győzedelmeskednie kellett. Ez igaz, de a teljes igazság felderítéséhez egy Tacitus- (Ann. II 60) és egy Lucanus-hely (Phars. X 276 skk.) segít bennünket, ahol a legenda Sesóstris fáraónak a legtávolabbi *Nyugatig* terjedő hódításairól, a Rhône és a Po vizének megízleléséről, ill. a perzsa nagykirályok — sőt Hannibal! — hadi sikereinek nagyvonalú *egyiptomi* kisajátításáról van szó.¹⁶ Az egyiptomi nagyhatalmi ideológia gyártóinak találékonysága ütközik ki még a Lucanusnál és Tacitusnál későbbi alexandriai regény-szerkesztmény zűrzavaros hadiútjaiból is: az illető egyiptomi szerző fantáziájában Rē-Ammón fia, Alexandros, Keleten, az Issos felől Görögország ellen vonuló Achaimenidák hódításaival is a fáraók hírnevét és hatalmát gyarapította.

Ha pedig valaki Nagy Sándor hírének az imént ismertetett nyugati (Hannibalt is kisajátító egyiptomi) túlburjánzásait sokallná, gondoljon pl. a Dzsingisz-legenda Alanqójának Alexandros anyjával, az istenségtől meglátogatott Olympiasszal való azonosíthatóságára.¹⁷ Mese és valóság egymásbefolyásának meghökkentő példáját sikerült kitapintanunk Nagy Sándor egyik emlékezetes indiai haditettében: Póros elefántjainak holmi tüzes bronzfigurákkal («szobrokkal») való megfutamításában. Tisztázódott, hogy ez a hadicsel korántsem kitalálás, hanem a réműletkeltésnek a mongoloktól egyebek közt éppen Indiában, vagy — Rogerius siralmas énekével dokumentálhatólag — Magyarországon is sikerrel alkalmazott eszköze.¹⁸

Most már csak néhány lépés, hogy tulajdonképpeni témánkhoz eljussunk. Nagy Sándor hellénisztikus és római *imitációját* a korábbi kutatás is számon tartotta: Keleten a Seleukidák, Nyugaton a szicíliai Agathoklés, majd az

¹⁴ Vö. *Borzák I.*: Zentralasiatische Elemente im Alexanderroman. Acta Ant. 28 (1980) 88.

¹⁵ *H. van Thiel*: Enzykl. des Märchens, I (1977) 274.

¹⁶ *Borzák I.*: A Nagy Sándor-vulgata és Livius. Ant. Tan. 27 (1980) 58 sk.

¹⁷ Zentralasiat. Elemente, 91.

¹⁸ Uo.

épeirosi Pyrrhos alexandrosi szerepjátszása közismert tény. Nemrégiben sikerült felismernünk,¹⁹ hogy a második pún háború főszereplői közül nemcsak az id. Scipio Africanus, hanem Hannibal historiográfiája is tele van a Nagy Sándor-hagyomány regényes kellekeivel. Az alpesi átkelés, a Po sodrának elefántokkal való megtörése, az ökrök szarvára kötött égő rőzsenyaláb stratégémája, a capuai beszállásolás előidézte bomlás, az Iuno-templom aranyoszlopainak megfúrása, Hannibal visszafordulása, majd a tengeri vihar stb. csupa olyan mozzanata a római annalsztikának, amelyben a Nagy Sándor világhódítása nyomán kisarjadt tragikus vagy regényes történetírás sablonjait fedezhetjük fel. E felismerések fényében Róma hellénizálódásának és a római irodalom kialakulásának folyamatát is másképpen látjuk. Latiumi terakotta-műhelyek már a III. század derekán a lysipposi királyportré tömeges reprodukálására rendezkedtek be,²⁰ így a Nagy Sándor-kultusznak politikai propagandaként való felhasználásán sem lepődhetünk meg. Az id. Scipiótól kezdve minden valamire való római főember szívesen ékeskedett alexandrosi tollakkal, legtúlzóbban talán Pompeius, aki a *Magnus*-név felvételével is félreismertetlenül kifejezésre juttatta nagysándori ambícióit. Ugyanezt mondhatjuk el Caesarról, Augustusról, majd Traianusról, de még a jelszava szerint *sine studio* író Tacitus pozitívnak ábrázolt hősei — Agricola, Germanicus . . . — is Nagy Sándor vonásait viselik.²¹ Változást majd csak a Constantinusszal uralomra jutó kereszténység istenes uralkodó-eszménye jelent, — amíg a ki egyenlítődség itt is meg nem történik.

II

A továbbiak során megpróbálunk nagyjából időrendben haladni. Alkalmi szemlénket azonban nem a honfoglalás krónikás hagyományával, hanem a magyarság történelmi tudatából kitéphetetlen Attila historiográfiájának némely sajátos vonásával kezdjük. A bibliai eredetű *flagellum dei* kifejezés, amelyet Augustinus még Alarich gótjaira alkalmazott (C. D. I 8 *flagellum dei ad patientiam erudit bonos*), és amely Attila szinonímjaként csak jóval később vált általánossá, nem hozható közvetlen összefüggésbe a Nagy Sándor-hagyományban szereplő korbáccsal, Dareios megszegényítésnek szánt ajándékával (I 36). A catalaunumi népek csatájának nyeregmáglyája (Jord. c. 40 *fertur . . . equinis sellis construxisse pyram, seseque . . . flammis iniicere voluisse*) már — Eckhardt Sándor óvatos fogalmazása²² ellenére — nem «talán», hanem biztosan «keleti lovasnépi hagyományra vall». Ezt persze így a Nagy Sándor-historiográfiában sem találjuk, a mintaképnek tisztelt Semiramis poliorketikai találékonyságának dokumentumai közt (Diod. II 13,2) viszont igen, ugyanígy Liviusnál (XXV 46,7—8)²³ vagy — emelvényként — Plutarchos Pompeius-életrajzában (c. 41).

¹⁹ A Nagy Sándor-vulgata és Livius c. dolgozatunkban, I. a 16. j.-et.

²⁰ Vö. az «Enea nel Lazio» c. capitoliumi Vergilius-emlékkiállítás megfelelő darabjaival: Enea nel Lazio. Archeologia e mito. Roma 1981, 259 sk.

²¹ *Borzák I.*: Alexander d. Gr. als Muster taciteischer Heldendarstellung. Gymnasium 89 (1982) 37 skk.

²² *Eckhardt Sándor*: Attila a mondában. Az «Attila és hunjai» c. gyűjteményes kötetben (szerk. Németh Gyula, Bp. 1940), 155. Utaljunk már itt a rejtélyes Calanus Attila-életrajzára (c. 9) és Bél Mátyás szövegkiadásának (Adparatus ad hist. Hungariae. Posonii 1735) Tomka-Szászky Jánostól származó, alapos jegyzeteire (p. 110).

²³ Vö. Ant. Tan. 27 (1980) 64.

Jordanes után a VIII. századi longobard Paulus Diaconus a legfontosabb forrás: nála (PL 95, 965 sk.) bukkan fel Leo pápa és Attila találkozásának legendás elbeszélése, amely szerint a barbár hódítót egy kivont karddal fenyegető látomás (*virum . . . in habitu sacerdotali adstantem, forma augustiorem, canitie venerabilem*) bírta rá a Róma alól való elvonulásra. Ez a híres jelenet nem egyéb, mint a Sándor-monda átlátszó célzatú zsidó változatának, Jeruzsálem megkímélésének és az igaz isten előtt való hódolásnak (Jos. Flav., Ant. Iud. XI 8,314 skk.) ügyes átvétele: a veszélyeztetett kereszténység erkölcsi fölényének hagiográfiai eszközökkel való bizonyítása.²⁴ Mindez együttvéve sem sok, de Attila nagysándori vonásainak későbbi hypertrófiájára gondolva annál tanulságosabb.

Anonymus forrásai közt a hazai kutatás jó ideje előkelő helyen tartja számon a Nagy Sándor személyéhez kötött mondákat. Marczali Henrik annak idején²⁵ tételről-tételre felsorolta a szöveg szerinti egyezéseket. A Nagy Sándor-regény keletkezését, hagyományozódását és európai elterjedését azóta — a magyar vonatkozásokat főleg Győry János²⁶ és Hadrovics László jóvoltából — alaposabban ismerjük és ennek megfelelően az illető krónika-részletek funkcióját (vagy funkciótlanságát) is világosabban látjuk. Az Alexander-motívumok a krónikairó Anonymusnál nem kapcsolódhatnak egyetlen hős alakjához, a különböző helyekről összeszedett floszkulusok mégis főképp két részletben, Álmos és Árpád buzdító beszédeiben (c. 8 és 39) halmozódnak.²⁷ (Mint ahogy a párizsi iskolázottságú névtelen jegyző — a korabeli divatnak hódolva — főhőseinek szónoklatát a felkapott Sándor-regényből toldozza össze, úgy folyamodik majd Oláh Miklós az 1530-as években Tacitushoz, hogy a római Agricola és a brit Calgacus ellentétes érdekű beszédpárjából a maga Attilájának catalaunumi beszédét egybeötvozza.)²⁸ Nagysándori vonásokra különben csak még egy fejedelmi szereplő, Taksony leírásában bukkanunk Anonymusnál, de nem éppen a logika jegyében (c. 55): *pulchris oculis et magnis, capilli nigri et molles, comam habebat ut leo* (vö. Hist. de pr. I 13 *coma capitis eius sicut leo; oculi eius . . . ; impetus vero illius sicut leo fervidus*).

Most, amikor szemlénket az illetékességi körünkön kívül eső kérdések bolygatása nélkül máris Kézai Simon krónikájának Nagy Sándor-vonatkozásai-val folytatjuk, helyénvaló lesz Eckhardt Sándor 1940-ben megjelent Attila-tanulmányának (191) idézése: «A kunnak csúfolt IV. László alatt a keleti, mondhatnók turániaskodó pogányos szellem légkörében . . . olyan mű születik, mely a nagy keleti pogány világhódító (ti. Attila) képét . . . mintegy beleolvasztja a magyar históriába.» Mint látni fogjuk, Kun László krónikása az aktualizált Attila révén egy *másik* — korábbi — nagy világhódító képét olvasztotta bele nemzeti történelmünkbe. A hun király — *metus orbis, flagellum dei* — leírásában és jellemzésében (c. 10) Kézai tulajdonképpen Jordanest (c. 35)

²⁴ Vö. *Király György*: i. m. 182 skk., utalással Háportoni Forró Pálra, mint aki Curtius Rufus-fordításának (Debrecen 1619) egyik függelékében már régen felismerte a Sándor- és az Attila-monda rokonságát. L. még *Borzsák I.*: Az antikvitás XVI. sz. képe, 201 skk.; *D. J. A. Ross*: Enzykl. des Märch. I 285.

²⁵ EPhK I (1877) 360 skk.

²⁶ *Győry János*: P. mester franciaországi olvasmányai. *Magyarságtudomány* I (1942) 20 skk.; *Gesta regum — gesta nobilium*. Bp. 1948, *passim*.

²⁷ Vö. *Győry János*: i. m. 57 skk.; I. még B. I.: MNy 49 (1953) 106 sk.

²⁸ Vö. *Borzsák I.*: A hazai Tacitus-recepció kezdetei. *Studia Litt.* 17 (1979) 11 sk.

követi, de a tízezer kaszásszekér és a különféle ostromgépezetek említése már Dareios tömegeit és Alexandros haditechnikáját idézi tudatunkba.

Külön tárgyalást igényel a hun táborban felvert sátrak (*tabernacula*), kiváltképpen a királyi lakósátor leírása: *unum habebat sic celebre et solemne . . . ex laminis aureis mirifice coniunctim solidatum . . . ; columnae cuius ex auro laboratae . . . in medio tamen vacuae, in iuncturis suis pretiosis lapidibus iunguntur mirabiliter fabricatae*, — csupa arany és drágakő. Jordanes (c. 34 *vicum . . . , in quo lignea moenia ex tabulis nitentibus fabricata reperimus . . .*) még semmit sem tett hozzá a név szerint megemlített Priskos hiteles leírásához (p. 43), amelyben csak «jól gyalult gerendákról és deszkalapokról» volt szó.²⁹ A Nagy Sándor-hagyomány ismerője meg tudja mondani, honnan került a követlen-fátlan alföldre a messziről odaszállított faanyagokon kívül a töménytelen arany és drágaság: a káprázatos perzsa és indiai rezidenciáknak az Alexandros-hagyományban olvasható, mesés *ekphrasis*-aiból, ezekből a mesés valóságot is túlzó, bravúros szónoki teljesítményekből.³⁰ Külön szerepe van az alkatrészek *szolid* összeillesztésének: a *solidus* jelző a regényes leírásokban az arany falborítás vagy oszlopok *tömörségét* jelzi, amelyeket a hitetlenkedő király megfúrat, hogy lássa, nem üresek-e belülről. Ebből Kézai annyit enged, hogy Attila palotájának arany oszlopait *in medio* üregesnek hagyja.

Hasonló módon duplázza meg Jordanes 500 000-es sereglétszámát, de úgy, hogy a hajdani *perzsák* tízezer fős «halhatatlan» gárdájának (Hérod. VII 83, ugyanígy Curt. Ruf. III 3, 13 *quos Persae Inmortales vocant, ad decem milia*) hadkiegészítési gyakorlatát — ti. a folyamatos pótlást — Attila *milliós* seregére is kiterjeszti.³¹ A királyi turul-jelvénnel (*ibid.*: *banerium regis Ethelae, quod in proprio scuto gestare consueverat, similitudinem avis habebat, quae Hungarice turul dicitur*) kapcsolatban kellő okkal merünk hivatkozni III. Dareios arany sas díszítette kocsijára (Curt. Ruf. *ibid.* 16, vö. Xen. Anab. I 10, 12 és Kyrup. VII 1,4),³² — az issosi felvonulás seregleírásának kontextusa mindenestre támogatja merészségünket. A fejezet végén olvasható *modus Medorum* — mint a *hunok* viseletének megjelölése — alkalmasint szintén a Nagy Sándor-történet felhasználására utal.

Kézai írói eljárására jellemző, hogy a catalaunumi csatát világraszóló hun győzelemmé formálja (c. 11), az Attila halotti máglyájának szánt nyergeket pedig áttelepíti Aquileiába és lángjukkal szétmállasztja az ostromlott város falait (c. 15 *quorum flamma ac ardore murus se dissolvens corruisse . . . perhibetur*). Látványosan csatlakozik a Nagy Sándor-hagyományhoz, amikor a pápával való találkozás ijedelme után mégis sort kerít egész Itália meghódítására, majd a diadalmasan — nem megszeppenten és elcsüggedten! — hazatérő Attilával újabb, nagysándori hódításokat tervezet (c. 17): *dum ergo per occidentem, orientem, aquilonem et meridiem longe lateque suum imperium extendisset, vertebat in animo transfretare, ut Aegyptios, Assyrios subiugaret et Africam*. Attila halálát is a Sándor-regény kívánalmái szerint inszenálja: a *baktriai* Roxane mintájára holmi *braktan* király leányát (c. 18 *Bractanorum regis filiam*)

²⁹ Attiláról szóló előadásában még Bonfini is Priskosra hivatkozik (I 3,88), de az ott *nem olvasható* arany oszlopokat ő sem hagyja ki (91).

³⁰ Pl. Curt. Ruf. VIII 9,26 (*luculenta descriptio*); Ps.-Kallisth. III 28,12–14; Hist. de prel. III 22 és 28; Epist. ad Arist. 9 sk.

³¹ Vö. Hadrovics László: i. h. 289.

³² Vö. Harmatta János: Mítosz, szimbólum, társadalom. Ant. Tan. 25 (1978) 130 sk.

véteti el vele, csak éppen bibliai hangzású nevet ad az illetőnek (Mikál helyett Mikoltot).

Kézainak korszerű és tagadhatatlanul koncepciózus történetírói eljárása korántsem áll egyedül: hasonlóan merész kitalálásokkal van tele a valamivel korábbi Lengyel—magyar krónika is, amelynek szerkesztője — délszláv és lengyel kapcsolatok önkényes beillesztésével — alaposan átköltötte Attila és első királyaink történetét. Attilából, Aquileia lerombolójából itt Aquila, a róla elnevezett város alapítója lesz. (C. 3: Velencéből a tengerparton tovább haladva új várost alapított, amelyet *ad honorem nominis sui* Aquileiának nevezett el: *unde ab Aquila rege Ungarorum nomen sumpsit.*)³³ Ez az Aquila Nagy Sándortól csak annyiban különbözik, hogy az egész világra kiterjedő hódításaiba (c. 3 *totum mundum per agrare volens et Romanum imperium sibi usurpare cupiens*,³⁴ vö. c. I *decrevit in animo suo, ut omnia regna terrarum . . . suo imperio subiugaret*) belefárad (*cum . . . post tantorum bellorum victorias se debilitatum praesensisset*), abban viszont egyezik vele, hogy hadjáratainak végeztével a Dunántúltra — az «ígéret földjére» — eljutván, hadi népét a megbékélés jegyében «szláv és horvát» asszonyokkal (*uxores Sclavas et Chruatas*) házassítja össze. Maga is a szláv fejedelem leányát veszi feleségül (*accepit a principe Sclavorum filiam de tribu eadem*). «Második» honfoglalásról, Árpádról szó sem esik; Attila-Aquilának Columán nevű fia a horvát anyától született Belán keresztül lesz Yesse (= Géza) fejedelem öse, akinek lengyel felesége a magyarokat keresztény hitre téríti. Az ugyancsak kalandos krónika szerzője a Szent László és Kálmán alatti délszláv hódítást Attilára vetítette vissza, hogy a magyar—szláv kapcsolatokat még régibb ős dicsőségével övezzé.

Ugyanebben a krónikában, Szent István csodáinak az ismert legendákból (Leg. mai. c. 14; Hartv. c. 16) kompilált elbeszélésében, a Szűz Máriához intézett fohász után (c. 8, SRH II 313) áruló hivatkozást találunk: *quasi consolatus ab ea fiducialiter contra hostem* (Cunradum imp. Rom.) *ibat ad proelium, recordatus autem (?) verborum Alexandri regis, qui dixerat: stare pro patria, patriae titulis et honorum (?) invigilare decet, a nimum confortavit.* A logikai és nyelvtani szempontból egyaránt sántító mondat egyet bizonyít: a szerkesztmény egyik forrását, már mint a Nagy Sándor-hagyomány valamelyik elvadult változatát.

A nagy király történetét a császárkor első századában összefoglaló Curtius Rufus³⁵ frekvenciájáról a kézikönyvek³⁶ annyit tartanak nyilván, hogy olvasták ugyan később is, de «a Sándor-monda regényes ábrázolásaival nem versenyezhetett.» Fentebb bizonyítani próbáltuk, hogy nálunk Kézai a XIII. század vége felé ismerte és használta. Vulgáris nyelvű közvetítése Pier Candido Decembrio olasz fordításával (1438) kezdődött.³⁷ Közelebbről érint bennünket Arrianos utókorá: a történeti szempontból legbecsesebb görög szerzőt elsőnek Pier Paolo Vergerio, a magyarországi humanizmus archégetése, minden

³³ Vö. Hóman Bálint: A Szt. László-kori Gesta Ungarorum. Bp. 1925, 41.

³⁴ Vö. a Nagy Sándor-hagyomány terminológiájáról írott megjegyzéseinkkel (I. fentebb a 3. j.-et), 193 skk.

³⁵ Vö. I. Borzsák: Zum Zeitanatz des Q. Curtius Rufus. Prolegomena to the sources on the history of Pre-Islamic Central Asia, ed. by J. Harmatta. Bp. 1979. 27 sk.

³⁶ Pl. M. Schanz—C. Hosius: Geschichte der röm. Lit. II⁴ 600.

³⁷ Vö. Klaniczay Tibor: A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században. ItK 86 (1982) 140.

jel szerint Budán fordította le latinra, még pedig Zsigmond számára. Ennek Bart. Fazio-féle — Aragóniai Alfonznak ajánlott — átdolgozását őrizte meg a Vatikáni könyvtár 5268. számú Corvin-kódexe.³⁸

III

Most, amikor a későbbi századok történelmi tudatát nagy mértékben meghatározó Bonfini következik, előljáróban ki kell emelnünk Kulcsár Péter úttörő kutatásainak³⁹ fontosságát. A *Rerum Ungaricarum decades* forrásainak körültekintő vizsgálatából kiderült pl., hogy Curtius Rufus műve «hallatlanul népszerű volt a XV. század vége felé» és Hunyadi Mátyásnak is kedvelt olvasmányai közé tartozott.⁴⁰ Tény viszont, hogy maga Bonfini egyszer sem hivatkozik reá név szerint (168). Kulcsár Péter auktorfelsorolása azonban korántsem teljes: sem Plutarchos Alexandros-életrajzát, sem az eddigiekből előre várható Sándor-regényt nem tartja számon. Pedig az utókor tudatában élő Mátyás-kép legtöbb és legszínesebb vonása ezekből való. Igazolódott a jeles szerzőnek az a megjegyzése, hogy a Bonfini-források részletkérdéseinek tisztázása ebben a vonatkozásban is «megérne egy külön tanulmányt» (123).

A kritikus helyek főképp két csomópontban sűrűsödnek: az egyik Beatrix megérkezése, mint ami gyökeres változást idézett elő a király magatartásában (IV 7,72—136: «a Magyar történetnek művelődés- és művészet-történeti szempontból legértékesebb darabja»),⁴¹ a másik Mátyás halála és az ehhez kapcsolódó jellemzés (IV 8,244—286).

A mi szempontunkból érdekes részeket Heltai Gáspár «Az magyaroknak dolgairól» szerkesztett krónikájában többnyire mellőzte. Talán ezekről is azt gondolta, mint a kezdetekről: «Az együgyű magyarnak ezek nem szükségesegek; a finnyás olvasóknak vagyon hozzá. deák Bonfiniussok, ott megolvashatták, ha igen nagy kedvek vagyon hozzá.» Az eredetiből a mondott helyen csak ennyit találunk: «Mátyás király az Beatrix királyné asszonyok eljövetele után . . . az egész életnek az ő módját mind más állapatra rendelé. Mert azelőtt a magyar királyok a nemesekkel és az urakkal együtt nyájaskodtak . . . Minden emberhöz kegyesek valának . . . De mikoron az Beatrix királyné asszony hozzája juta, tellyességgel megváltozék . . .» A finnyás olvasók a deák Bonfiniusban jóval többet olvashatnak, így pl. (IV 7,77): *Non solum proceres . . . sed gregarios quoque visitavit, in castris aegrorum charitate contubernia lustravit, saepe languentes propria manu pavit . . . hortabatur ad convalescendum . . . ; saepe in acie vulnera obligavit.* A vezéri gondoskodásnak ezeket a Liviusból (IX 16,11—) vagy Curtius Rufusból és általában az antik hagyományból akárhány helyen dokumentálhatóan nagysándori rekvizitumait⁴² Bonfini

³⁸ Vö. G. Voigt: Die Wiederbelebung des class. Alterthums, II⁴. Berlin 1960, 273 sk.; J. A. Ross: A Corvinus MS recovered. *Scriptorium* 11 (1957) 104 skk.; P. O. Kristeller: *Catalogus translationum et comm.* III. (Washington 1976) 3 skk. és 7 skk. Magyar vonatkozású adatainak jórészt hibás volta ellenére is tanulságos Fr. Pfister gazdagon dokumentált áttekintése: Die Entdeckung Alexanders des Gr. durch die Humanisten (a «Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Eine Sammlung von Materialien» c. kiadvány I. kötetében, szerk. J. Irmscher. Berlin 1962), 57 skk., különösen 66 skk.

³⁹ Vö. Kulcsár Péter: Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973.

⁴⁰ *Ibid.*, 175; ugyanitt Iustinus epitoméjének nyomtatott kiadásairól.

⁴¹ *Ibid.*, 135.

⁴² Vö. I. Borzsák: *Gymnasium* 89 (1982) 49 sk. Mint fentebb (Héraklés «legyőzhetetlenségével» kapcsolatban) megfigyeltük, Alexandros historiográfiai szerepe itt is kettős:

személyekhez kötött példákkal egészítette ki: megírta pl. Mátyás büszkén emlegetett betegápolását (hogy dörzsölgette saját kezével a bosnyák fejedelem lábaujjait), sőt még olyat is, hogy «királyi méltóságáról megfélekedve maga fogta barátainak a fejét hányás közben» (79).

Még érdekesebb Mátyás külsejének leírása és a zárójellemzés (IV 8,244—), ez a «máig alapvető, erősen stilizált, idealizáló» kép, amelynek «belső hitelességét a király egész élettörténete bizonyítja». ⁴³ Ezt a részt nyugodtan idézhetjük Heltai Gáspár magyarításában: «Az Mátyás király szép termetű férfiú vala . . . , mutatván akaratos, bátor szívet. Veres orcájú vala, szép sárga hajú (*rubens facies et flava coma*) . . . Szabad és egyenes tekintetű vala, és orosz-láni módra az eltekintésbe semmit nem pillant vala a szömével (*leonis more oculis numquam inter videndum fere conniventibus*) . . . , és mindenképpen szép teste vala, fejr-erős színű, mint a Nagy Sándor felől írának . . . » Az eredeti latin ennél persze megint csak többet mond: *formosum erat corpus, cui color albus cum rubore fuerat admixtus, ex qua quidem mixtura mirum quandoque — ut de Alexandro perhibent — fragravit odorem; quin etiam lineamentis oculorum et levitate illi nimis fuit assimilis, quem semper vitae habuit archetypum* (247—248). Ez a bevalottan nagysándori leírás nem egyéb, mint Plutarchos Nagy Sándor-portréjának (v. Alex. 4,4—5; Mor. 421 b és 623 e—f) helyenként szó szerinti alkalmazása Mátyásra — a «fejr-erős» testszíntől a hős egész testéből áradó «csodás illatig». ⁴⁴ Mátyás tekintetének, hajának, egész egyéniségének, haláltusája közben hallatott hangjának (IV 9,195 *rugire leonis more*) «orosz-lániságát» nemcsak a szemtanú Bonfini érezte jellemzőnek: ezt a hízelgő hasonlatot találjuk pl. Janus Pannoniusnak a firenzei orosz-lánokról írott versében:

*Tu princeps hominum, princeps leo nempe ferarum,
nobilis ille iuba, pulcher es ipse coma,*

vagy pl. a nyomtatott *Chronica Hungarorum* zárófejezetében is: *qui* (sc. Matthias) *tam externis . . . , quam nonnullis incolis . . . sibi insidiantibus ut leo fortissimus invictissimusque restitit*, ⁴⁵ — mondanunk sem kell, hogy a Nagy Sándor-hagyomány gyakorta olvasható sablonja szerint.

mint az uralkodói (hadvezéri) erények letéteményese, személyes példaadásával (vagy a neki tulajdonított gesztusokkal) a későbbi korok panegyrikus irodalmában maga válik követendő példaképpé. Csak néhány példát idézünk későbbi uralkodók «nagysándori» betegápolására: Plin., Paneg. 13,3 (Traianusról): *Quid, cum solacium fessis, aegris opem ferres? Non tibi moris tua invire tentoria, nisi commilitonum ante lustrasses*; Eutrop. VIII 4; Ausonii gratiarum act. ad Gratianum imp. c. 17 (p. 373 sq. P.): *aegrotantes amicos Traianus visere solebat . . . tu et visere solitus et mederi praebes ministros . . . Vidi te circumire tentoria . . . tractare vulnera sauciorum . . . Vidi quosdam fastidientes cibum te commendante sumpsisse, audivi confirmantia ad salutem verba praefari*.

⁴³ Kulcsár P.: i. m. 144.

⁴⁴ Vö. Hymn. Hom. Dem. 277 sk.; Eur. Hippol. 1392; Verg. Aen. I 403; Ovid. Fasti V 375; E. Lohmeyer: Vom göttlichen Wohlgeruch. SB Heidelberg 1919/6; J. R. Hamilton kommentárja (Oxford 1969) ad Plut. v. Alex. 4,4; E. Menschling: Peripatetiker und Alexander. Historia 12 (1963) 274 skk.; I. Opelt: Gnomon 48 (1976) 8 skk. Nagy Sándor «illata» még a XVI. századi *exemplum*-irodalomnak is gyakorta emlegetett tétele, vö. R. Schenda: Die französische Prodigienliteratur. München 1961, 113.

⁴⁵ A legendaíró Szent László termete is az orosz-lánra emlékeztette (SRH II 517): *secundum physinomiam leonis magnas habens extremitates*; vö. Mezey László: Athleta patriae. Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása. A Hasonló című kötetben (szerk. Mezey L., Bp. 1980), 28 sk.

Mátyás — vagy a róla írók — Alexander-imitációját visszhangozza Bonfini a zárójellemzésnek Beatrix megérkezése utáni folytatásában (260) is: a király a szép mesterségek ápolása, a «szkíta erkölcsök» szelídítése és a hazai nyakasság megtörése közepette sem feledkezett meg a *pietas*-ról: *cui mira religio et tanta divini sollicitudo cultus inerat, ut domi militiaeque non secus atque Alexander dextera deum, sinistra hastam ferret*. Kulcsár Péter joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy «a Mátyás-kép e helyen (ti. a visszatekintő értékelésben) csak másolat, melynek eredetijét (Bonfini) Hermogenes-fordításának előszavában találjuk» (145). Egymás mellé teszi a két szövegrészletet és így szemlélteti, hogy Bonfini a korábbi fogalmazást «csaknem változtatás nélkül veszi át, ill. csak annyit módosít rajta, amennyit hősének időközben bekövetkezett halála szükségessé tesz.»⁴⁶ Azt már csak a Nagy Sándor-hagyomány ismerője állapíthatja meg, hogy ez az «istenes» Nagy Sándor-, ill. Mátyás-kép szinte hagiográfusi túlbuzgóság eredménye. A minta ebben az esetben is a Guarino-fordítások⁴⁷ óta felkapott Plutarchos-életrajz, amelyben (33,1) a gaugamélai csata előtt seregét buzdító makedón király «lándzsáját jobb kezéből a baljába veszi és jobbával az istenekhez fohászzkodik».⁴⁸

A közvetlenül ezután következő (261) mondat nem kevésbé tanulságos: *consilium huic ad maxima quaeque facinora promptissimum, neque consilio audacia et industria defuit, quod et fortuna aequissimo comitatu fovit*. Heltai Gáspár itt is kedve szerint magyaráz: «Felette igen bátor szíve is vala, mert nagy dolgokat mer vala kísérteni», és máris «Sábác vitatását» kezdi részletezni, a *consilium* fontosságára nem tér ki. Pedig a Nagy Sándor-hagyomány bizonyos elágazásaiban éppen ez a lényeges: a nagy makedón személyes vakmerőségét, akárhányszor meggondolatlanságát még hívei sem dicsérték mindig, ellenfelei vagy féltői pedig kifejezetten kárhoztatták. «Követőinek», «utánzóinak» magasztalói kezdettől fogva a *consilium* (*ratio*) és *audacia* (*vis*) együttes meglétét emelték ki, hogy hősüket ezáltal Nagy Sándornál is nagyobbak tüntethessék fel.⁴⁹ Közben Bonfini Fortuna kegyességéről sem feledkezik meg, ami — a hellénisztikus Tyché — ugyancsak nélkülözhetetlen kelléke Nagy Sándornak, a «Nagy» Pompeiusnak, Caesarnak és egyáltalán minden nagysándori vagy caesari babérokra pályázónak.

⁴⁶ Mindenesetre a Hermogenes-fordítás előszavának szövegét az *Ábel—Hegedűs*-féle *Analecta nova* (Bp. 1903, 49) nyomán *hiányosan* közli.

⁴⁷ Vö. G. Voigt: i. m. II 177 sk.

⁴⁸ Vö. a Jeruzsálemet ostromló és elpusztító, a keresztény hagyományban mégis kegyes uralkodóként tisztelt Titus gesztusával és «szavával» (Ioseph. VI 14): Az antikvitás XVI. sz. képe, 199. — Mátyás Nagy Sándor-ideológiájának ide illő szemléltetéséül utalunk itt Andrea del Verrocchio Sándor- és Dareios-bronzreliefjére, amelyet Lorenzo Medici küldött Budára, vö. *Vayer Lajos*: Alexandros és Corvinus. Adalék a Verrocchio-oeuvre és az olasz—magyar humanizmus ikonológiájához. *Művészettört. Ért.* 24 (197) 25 skk.

⁴⁹ Vö. pl. az apósa életét egyáltalán nem *sine studio* megörökítő Tacitus eljárásával: hőse ifjúkorában *vehementius quam caute* tört a dicsőségre, *mox mitigavit ratio et aetas* (Agr. 4,3); *ne famam quidem ostentanda virtute quaesivit* (9,4); legvakmerőbb vállalkozásaiban a *ratio et constantia* vezérelte (18,4), de ugyanígy (20,3 *ratione cura*) járt el békében is. A klasszikus hely Hor.c.III. 4,65: *vis consili expers mole ruít sua*. Ezt hasznosítja Zrínyi a tacitusi Ann.I. 67. fejezetéhez írott aphorismusában (*Markó Árpád*: Zrínyi prózai munkái, 138): «Mikor *vis et consilium* egy emberbe szerkezik, boldog az és becsületes, hatalmas és rettenetes.» Vö. *Klaniczay Tibor* Zrínyi-monográfiájához fűzött megjegyzéseinket: ItK 68 (1964) 212.

Bonfini ezután (262—264) az agyafúrt vakmerőség hírhedt példájával, a török tábor kikémlelésével folytatja: Mátyás gabonaárus kalmárnak öltözve, egyetlen kísérővel figyelni meg az ellenség titkait, majd szerencsésen visszatérve, levélben közli észleleteit a szultánnal, mire az «másodnapon virradóra kioroszkodék táborából és elméne Mátyás előtt». Heltai nem tud betelni hőseinek mesébe illő ügyességével és Bonfini előadását elől-hátul alaposan megtoldja. Sabác bátor «megkémlésének» históriáját Bécs «vitatásával» folytatja: «Ő maga vött vaját és kosár tíkmonyát a hátára és úgy árolta ezeket a bécsi vásáron üdegen rossz ruházatokban, és úgy hallotta ott benn Bécsben, mit szólnak az emberek és mire ügyeköznek . . .» A mondaképződés persze nem maradt ennyiben: még ma is emlékszem egy gyerekkori ponyva-olvasmányom ábrázolására, amelyen a nagyorrú Mátyás kocsikereket gurgatva sétál be Bécs kapuján. Igen, már a király életében megfigyelhető — és nyilván nem gátolt — mondaképződésről van szó, amelynek megindulásához a külső lökést ebben az esetben is az «agyafúrt», «elmés» (*φρενίης*) Alexandros trickster-produkciói adták. Az eddigiek után senki nem lepődik meg, ha hallja, hogy a Nagy Sándor-hagyomány tele van efféle álruhás kémtörténetekkel.⁵⁰ A Till Eulenspiegel vagy a török Naszreddin Hodzsa neve alatt járó adomák tisztos múltra tekinthetnek vissza, és nyilvánvaló, hogy Nagy Sándor alakjához is *korábbi* mesehősök vonásai tapadtak.⁵¹ A keleti eredetű hagyomány egyik-másik szereplőjét — pl. Harun ar-Rasidot — mindenki ismeri, a világrészekre és évezredekre kiterjedő összefüggéseket annál kevesebben tartják számon. Erről itt csak annyit, hogy az iráni epika akárhány hőse (Rustam, Isfandiyyār, Artaxšēr i Pāpakān) hasonló módon — kalmárnak öltözve — indul lovagi kalandra vagy «megváltó» útra.⁵² Nem csodálkozhatunk tehát, ha Heltai Gáspár krónikájában Bonfini kortársi krónikájának máris nem szegényes előadását még több népmesei fogantatású részlettel öregbítve találjuk. (Mátyás király «paraszt, slejt ruhában mindeneket ő maga akar szömével meglátni», Budán a kapások közé áll; itt bukkan fel a kolozsvári bíró története is.)

Mátyás hadi erényeinek felsorolásában az utolsónak említett *incredibilis celeritas* (276) annyira természetes, hogy szinte fel sem tűnik. Pedig az ókori példák közül legismertebb *celeritas Caesariana* sem egyéb, mint a hadvezér-

⁵⁰ Pl. III 3,3 (L) vagy Epist. ad Arist. 33; vö. H. van Thiel: Enz. d. M. I 276; S. Thompson: Motif Index K 1812 és 2357. — Kósa László (Megjártam a hadak útját. A magyar nép történeti emlékezete. Bp. 1980, 50) az «igazságos Mátyással» kapcsolatban az álruhás mesehősökről szólván — Zolnai Béla nyomán — Bonfinira is hivatkozik, mint aki «még Nagy Lajos királyról írta krónikájában, hogy álruhában járt a nép között», de «nem tud a néphagyomány álruhás Mátyásáról.» Bonfini valóban már Anjou Lajos képét is színezte ezzel a mesés vonással (II 10,474—5: *Ne plebs ac rustica multitudo . . . iniquis iudiciis gravaretur . . . dissimulato saepe habitu veluti callidissimus explorator vicos et oppida lustravit . . . Quin etiam saepissime subornatus de moribus regis percontabatur et e simplicium responsis sese ipse quandoque castigavit*), de — mint látjuk — Mátyásét még szívesebben. Igazat kell adnunk Kulcsár Péternek (Heltai Gáspár Krónikájának bev. tanulmányában, Bp. 1973, 15): nem a néphagyomány szüremkedett be az írók műveibe, hanem fordítva.

⁵¹ Vö. (a régebbi irodalomból) B. Meissner: Alexander und Gilgames. Leipzig 1894; F. Kampers: Alexander d. Gr. und die Idee des Weltimperiums. Freiburg i. Br. 1901, 10 és *passim* (különösen 134 sk.).

⁵² Vö. G. Widengren: Iranisch-semitische Kulturbegegnung in parthischer Zeit. Köln—Opladen 1960, 59; *id.*: Die Religionen Irans. Stuttgart 1965, 313 sk. (314: «Das Verkleidungsmotiv findet sich in dem Rustam-Zyklus bei Firdausi, hat aber noch ältere, indo-iranische Ahnen.») L. még J. Trumpf: Stadtgründung und Drachenkampf. Hermes 86 (1958) 142 sk.

dicsőítések topikájának a nagysándori ἀμύχανον τάχος híre óta nélkülözhetetlen kelléke. Ugyanez a magyarázata egy cím nélküli hagyományozott Janus Panonius-epigrammának (I p. 635 ed. Teleki):

i n v i a s a x a p r i u s M a t t h i a s p e r v i a f e c i t :
h a e c e r a t H e r c u l e a g l o r i a d i g n a m a n u .

A különben azonosíthatatlan fegyvertényre utaló distichon Héraklése valójában a görög történelem véos Ἡρακλῆς ἀνίκητος-a, vagyis Alexandros, akinek győzhetetlensége legalább annyival gazdagította a mítikus Héraklés tiszteletét, mint fordítva,⁵³ és aki egyrészt örökölte az ókori Kelet legendás hőseitől a hegyek átvágásának, úttalan sziklák járhatóvá tételének, megközelíthetetlen várak elfoglalásának dicsőségét, másrészt ezt a «héraklési» képességet át is örököltette egyebek közt karthagói «utánzójára», Hannibalra.⁵⁴ Az ő alpesi áttörésének liviusi leírását nemrégiben még minden gimnazista eredetiben olvasta, és így biztosan ráismerne a következő szövegrészletre: (a hegyi terep nehézségei miatt csüggedező, sőt lázongó sereg vezére) *ut erat difficultatibus interritus, ubi desperatio maior emeret, accurrens docebat ad finem simul montium laborumque peragratis Noricis ac Rhaetis pervenisse; iam inde Italiam conspici, parvo impendio sui illuc perventuros, ubi essent terrarum orbem victoriae praemium habituri.* Aki most a szerzőben Liviusra, a vezérben pedig Hannibalra ismert volna rá, alig tévedett, mert «Attila» című, tulajdonképpen Mátyás-ellenes röpiratában Callimachus Experiens (azaz Filippo Buonaccorsi)⁵⁵ valóban Livius Hannibaljának nagysándori teljesítményét ruházta át az Itália ellen vonuló hun királyra (p. 10), — csak éppen szöges ellentétben a Mátyást *secundus Attila*-ként ünneplő Thuróczi János és a többiek irányzatosságával.

A lengyel politikát képviselő Callimachus ellenszenvesse formált Attila-történetének tudatosan válogatott anyagában akárhány nagysándori vonatkozás fedezhető fel. Az ő Attilája elsőnek kapaszkodik fel a bástyafokra, de különben várost egyet sem alapít, hanem az elfoglaltakat is a földdel teszi egyenlővé, mert mint mezei táborok neveltje (p. 12 *natus educatusque in castris*⁵⁶ *et campatribus assuetus munitionibus*) a falakat és városi épületeket csak rebellis szándékok melegágyának tartja (*muros urbanaque aedificia rebellandi ani-*

⁵³ Ant. Tan. 23 (1976) 217; Acta Ant. 24 (1976) 60; Semiramis kertjeitől a Csörsz árkáig. MTA I. OK 30 (1978) 434 sk.; Die Punica des Silius Italicus und die Alexander-Überlieferung. A Joh. Straub tiszteletére kiadott «Romanitas—Christianitas» c. kötetben (Berlin—New York 1982), 167 skk.

⁵⁴ *Hercules parens*, mint *Attila* tiszteletének tárgya: Bonfini I 3,82.

⁵⁵ Vö. *Kardos Tibor*: Callimachus. Tanulmány Mátyás király államrezonjáról. Bp. 1931, 46 skk. *Kardos T.* ebben a korai tanulmányában sorra mutatta ki az irányzatosan aktualizált Attila és Mátyás közti rokonvonásokat. A 49,13. jegyzetben felsorolt források között, amelyeknek egybevetésével az Attila-röpirat kritikai kiadását tervezte, a Nagy Sándor-hagyomány egyetlen auktora sem szerepel. Így — Teleki József tekintélyére hagyatkozva (56,35. j.) — vehette történelmi valóságnak pl. Mátyás «németújhelyi veszedelmét» és így adhatta tovább (uo.) «közismert tényként», hogy a király a «török, lengyel hadjáratokban milyen vakmerőséggel kémkedett.» (Ez a «közismert tény» olvasható *Bajcsy-Zsilinszky Endre* romantikus hevületű Mátyás király-könyvében [1939] is: itt a csehországi Chrudin várának álruhás kémlelése közben fogják el, «de szinte mesébe illő bátorsága és... cseh nyelvtudása megmenti.») — *G. Paparelli* Callimachus-monográfiájának (Callimaco Esperiente. 2. kiad. Roma 1977) ismeretét *Klaniczay Tibor* szívessége nek köszönöm. (L. különösen a 138 skk. lapokat.)

⁵⁶ Vö. Bonfini I 3,65.

mos . . . *civibus suggerere arbitrabatur*), — világos célzással a sziléziai stb. városokat ostromló szkíta barbárra. Másutt az ostromlott város katonái közrefogják az áruhában kémlelődő Attilát és a vélt közembertől ők szeretnének hadi titkokat kicsikarni. Attila azonban derekasan helytáll, több ellenfelét leteríti, majd egy palánkon átveti magát és gyors futással visszatér táborába (p. 11). Íme Bécs furfangos ostromlójának osztrák — cseh *ellenképe*, amelyben a megvívhatatlan várakba beugró Nagy Sándor legendájából alig marad valami, — de azért marad! A folytatás a humanista «Geschichtsklitterung» iskolapéldája lehetne: az ellenfél azt híresztelte (*fertur rettulisse suis*), hogy Attilának, mikor összeszedte magát és a kitörés útját-módját fürkészte (*circumspectans, qua impetum faceret*), a tekintetében és kiáltásában valami isteni nyilatkozott meg, szeméből tüzes szikrák sugárzottak, mint az istenekéből (*apparuisse in oculis nitentis clamantisque caeleste quiddam et scintillas igneas quam simillimas vigori, qui deorum oculis inesse creditur*). Ebbe a jelenetbe az olvasott humanista túl sokat sűrített bele: egyebek közt Suetonius Augustus-életrajzának a császár lefegyverző derűjéről és a tekintetéből áradó *divinus vigor*-ról szóló emlékezetes adatát (79,2) egyesítette Nagy Sándornak majdnem végzetessé váló virtuskodásával, a Málava (Malloi)-törzs várának «esztelenül vakmerő» (Arr. VI 9,5) megvívásával. A hitelességgel törődő Arrianos (VI 11,2) kifejezetten hazugságnak minősíti a kaland írói kiszínezéseit (vö. Diod. XVII 49; Iust. XII 9; Curt. Ruf. IX 5; Plut. Alex. 63,2). Callimachus pamflet-írói fantáziáját alkalmasint a Plutarchosnál megőrzött hagyomány mozgatta meg: «amint fegyvereit lóbálta, a barbárok úgy látták, mintha valami fénylő jelenség (*σέλας τι και φάσμα*) járt volna előtte». A nyilvánvaló «embellissement»⁵⁷ mögött az iráni *xvarnah* fény-képzete⁵⁸ húzódik meg; a jelenet egyéb — lehetséges — vonatkozásaira még visszatérünk.

Általában nem tudnak mit kezdeni a rejtelmes Marullus nevű költővel, akit Callimachus Attilája — idétlen hízelgése miatt — verseivel együtt majdnem máglyára küld (p. 12), végül azonban megkegyelmez neki, hogy ezáltal az írókat dicsőségének hirdetésétől el ne ijessze. Ilyen nevű költőről az V. századból nem tudunk, Callimachusról viszont nyugodtan feltehetjük, hogy XV. századi humanista kortársának, Balassi Bálint egyik jövődő mintaképének állított groteszk emléket azokra a Choirilos-féle fűzfapoétákra gondolva, akikről a Nagy Sándor-hagyomány fölöttébb dicstelen történeteket őrzött meg.⁵⁹ Egynémely panegyricus-költő megszégyenítése Mátyás udvarában (vö. pl. Galeotto Marzio, De egr. dictis c. 23) ugyanígy az Alexander-*imitatio* szokványos tételeként értelmezendő.

Nem tárgyalhatjuk hasonló részletességgel Oláh Miklósnak már Mohács után, egészen más körülmények között, egészen más célzattal — Mátyás

⁵⁷ P. Goukowsky kifejezése a Nagy Sándor-hagyomány regényes cifrázásaira (Diodoros-kommentárjában, ad XVII 97,3).

⁵⁸ Vö. a prágai (1982) Eiréné-konferencia aktáiban megjelenendő *Innoxia flamma* c. tanulmányommal. [= Listy filologické 106 (1983) 33 skk.]

⁵⁹ Vö. pl. Curt. Ruf. VIII 5,8. «The poetasters» címmel W. W. Tarn külön fejezetet szentelt nekik: Alexander the Great, II. (Cambridge 1948) 55 skk. Choirilos kegyetlen «honoráriumának» (Ps.-Acro ad Hor. A. poet. 357), más változat (Schol. ad Ovid. Ib. 517) szerint ketrebezáratásának méltó pendant-ja az achilleusi μάχη παραποτάμιος (Diod. XVII 97,3; Curt. Ruf. IX 4,14 cum amne bellum fuisse crederes) megéneklőjének, ill. kitalálójának «eláztatása». — Marullus azonosítását Kardos Tibor támogató érveinek (i. m. 56) ismeretében biztosnak tekinthetjük.

Attila-eszményképének aktualizálásával — írott Attiláját (1536). Mint művelt humanista és az özvegy Mária királyné bizalmasa, persze V. Károlyt is «a földkerekségével be nem érő pellaifjúhoz» hasonlította (Pro pace inter Caesarem Carolum et Franciscum Galliae regem inita), de nagysándori utalásait tömegestől a Mátyás *erényeit* felidéző Attila-életrajzban tapinthatjuk ki. Fentebb⁶⁰ már említettük a hun király szájába adott catalaunumi buzdítást, amelyet Oláh a tacitusi Agricola ellentétes érdekű beszédpárjából szerkesztett össze, — Tacitus újrafelfedezésének évtizedeiben járunk! — de azért szorgalmasan felsorakoztatta a Nagy Sándor — Attila-párhuzam hagyományos tételeit is. Mivel forrásaiban ott találta pl. az ominózus nyeregmaglyát mind a catalaunumi csatatér, mind az aquileiai ostrom rekvizitumai között, tisztességgel megtagadja mind a kettőt (c. 8, ill. 14). Műve egyértelműen Attila-, azaz Mátyás-, azaz magyarpárti, és írói céljainak szolgálatában néha elveti a súlykot. Például Attila és Buda testvérviszályával, ill. Budavár nevével kapcsolatban rámutat Attila tilalmának hatástalanságára, amennyiben a várost éppen a magyarok mindmáig Budának, a teutonok viszont Etzelburgnak (másképpen Ofennak) hívják, és ebből bizonyosan arra következtet, hogy a németek — *veluti iure belli* — «abban az időben is engedelmesebb alattvalói voltak Attilának» (c. 12).

Attilát — a nagysándori *πόθος*-nak megfelelően — *gloriae atque ambitionis cupidus*-ként jellemzi, aki birodalmát folyvást csak gyarapítani (c. 13 *imperium propagare*) akarta.^{60/a} Elismétli — de pozitív előjellel! — Attilának egy merész felderítő útja során átélt kalandját és a bátorsága láttára megrémült ellenség beszámolóját (c. 14): *ex oculis scintillas veluti igneas . . . emicuisse*. A legenda bizonytalanságát jelzi az, hogy Oláh ezt a nagysándori kalandot Aquileia falai alá helyezi. Oláh Attilája apai gondviselője katonáinak, *spectator cuiusque facinoris atque virtutis*, egyszóval ideális hadvezér (c. 14). Nem marad el a szemérmetlenül hízelgő Marullus büntetése sem, aki arra vetemedett, hogy a királyt halandó ember létére az istenektől származtassa (c. 15). Ez az Attila a Róma megkímélése miatt értetlenkedő alvezéreinek megmagyarázza, hogy korántsem csupán a pápa feje fölött látott jelenség térítette vissza: azért döntött így, mert ő megelégszik az egész világ urainak térdreborulásával és adófizetésével (c. 15). De megtaláljuk az indiai visszafordulás Mátyásra szabott indokolását is (c. 16): Attila elmondja híveinek, mi mindent végzett *ipsorum virtute*; a rengeteg megpróbáltatás és veszedelem (a Nagy Sándor-hagyományból refrénként ismerős *labores ac pericula*) után helyénvaló a pihenés; ezért — *si nomen laudemque a se* (sc. Attila) *eis hactenus partam satis sibi ducerent* — visszatér Magyarországra, hogy mindenki élvezhesse a megérdemelt nyugalmat. Persze mindezt királyi szándékának alkotmányos jóváhagyása után (*comprobato a ducibus consilio*)! De fáradhatatlan, nagyralátó lelke (*animus ad aliquid semper agendum natus, bello instructus, magnarum rerum cupidus*) sicambriai palotájában sem tudott nyugodni: ugyancsak katonáinak jóváhagyásával (*militibus approbantibus*) egyre csak azzal foglalkozott, hogy egész Európa meghódítása után Ázsia, AsszírIA és Egyiptom ellen vonul. Ilyen ter-

⁶⁰ Anonymusszal kapcsolatban: az 5. lapon.

^{60/a} Az, amit Oláh uralkodói erényként magasztalt, az egykorú politikai ellenfelek szájából vádként hangzott: Hinderbach császári követ pl. Mátyás «*infinita insatiabilisque cupiditas ampliandi*»-ját emlegette a velencei tanács előtt (*Paparelli*, i. m. 134). Vö. azzal az ambivalens Mátyás-képpel, amelyet Thomas Lansius *pro* és *contra* szónoklataiban (Consultationes de principatu, Tübingen 1613) találunk.

vezetések közben érte a halál a baktriai király leányával töltött nászéjszakán. A jólismert nagysándori peripeteiák sorát Oláh a rejtélyes Calanus⁶¹ életrajzából (c. 26) vett és már Bél Mátyástól Iulius Caesar éveinek számával (a *Somnium Scipionis* «tökéletes» 7×8-ával) magyarázott egybeeséssel zárja: Attila állítólag (*memorant* . . .) azon a napon született, mint annak idején Iulius Caesar, és március idusán halt meg, amikor az a bizonyos huszonhárom törődés végzett minden császárok névadójával.

IV

Már eddigi szemlénkből is kiderült egy és más. Most már tudjuk, hogy került a Nagy Sándor-hagyományba Hannibal, a két Scipio, Iulius Caesar, Attila, vagy a mi Mátyásunk. A Mátyás nevéhez kapcsolódó mesés hagyomány burjánzásának gazdagságát akárhány XVI. századi vagy még későbbi adattal lehetne dokumentálnunk, de ez alkalommal — további részletek halmozása és általánosabb igényvel a dánieli «birodalmak» magyarországi historiográfiájának részletezése helyett — térjünk át még Zrínyire, akinek Nagy Sándor-utalásai önmagukban is érdemleges tanulsággal járnának. A Szigeti veszedelemben (I 58) említett «Isten ostora», mely «mast szállott reájok» (már mint a magyarokra), nem Attila, hanem a XVI—XVII. század ideológiája szerint a török. De az Attila-epigramma jólmutatja Attila és Nagy Sándor személyének és historiográfiai funkciójának rokonságát, szinte azonosságát Zrínyi tudatában:

Isten haragjának én szelleti voltam,
Mikor ez világot fegyverrel nyargaltam,
Vér-catarrhactákat karddal árosztattam,
És mint egy villámás, földet megfuttattam.

A világnak fegyveres végignyargalása, villámhoz hasonlított «megfutása» (*percurrere, transcurrere*)⁶² a fentebb már érintett *celeritas Caesariana*, ill. — eredetileg — a nagysándori *τάχος* képzetének hagyományozódását szemlélteti a makedón világhódító száguldásától — évezredekken át. Magyarázkodásul említsük itt a Nagy Sándor-utánzó diadochosok *Keraunos* melléknevét, a pún Hamilkar *Barkast* (Hannibal apját), a római Scipiókat, mint *fulmina belli*, vagy a Georgica zárósoraiban az Eufrátész mellett *villámló* Octavianus Caesart?

Áttekintésünk lezárásának előkészítéséül, egyben előlegezett összegezés-ként idézzük inkább Zrínyi Mátyás-traktátusának egyetlen, de annál pregnánsabb részletét: «. . . Írják az krónikák, hogy Mátyás király halála előtt csaknem az egész Ázsiai és Európabeli fejedelmektől vala követség nála, kik mind barátságot és békességet kérének tüle . . . De szintén úgy nem örülhete neki sokáig, mint Nagy Sándor, azkinél az egész világi követek harmad nappal halála előtt öszvegyülének. Így van ez világi dicsőség . . . Mindazonáltal . . . Sándor kevés esztendők alatt világi monarchává — ti. a «harmadik birodalom» megtestesítőjévé, a Dániel álmában (Dán. 8,6) látott «kétszarvú kossá» —

⁶¹ Vö. Horváth János: Calanus püspök és a Vita Attilae. Bp. 1941, 31 és 61 sk.

⁶² Vö. Borzsák I.: Ant. Tan. 27 (1980) 196; 24 (1977) 178 és 25 (1978) 78. Nagy Sándor, mint «egész Ázsián keresztülcikázó» villám: Curt. Ruf. IX 1,3 *cum totam Asiam percucurrisset*; Luc. Phars. V 405 sk.; a szerencsétlenségére «villám»-szerepre pályázó ifj. Crassusról Cic., Brut. 81,282: *Cyri, Alexandri similis . . . , qui suum cursum transcurrerant.*

lett», Julius császár kicsiny ideig világbíró rómaiakat maga alá hajtá, Attila kevés esztendeig világ egyik végétől a másikig győzedelmesen jára, sok nemzeteket elronta, magának s nemzetének Pannoniában királyságot építé, aki mai napig is vagyon. És noha Sándor ennél több dolgokat vive véghez, mert csak elnyargalá a földet, mint egy villámás, az mint Lucanus (Phars. X 28 skk.) írja :

... *fatis urquentibus actus*
humana cum strage ruit ...
 ... *terrarum fatale malum fulmenque, quod omnis*
percuteret pariter populos ...

De Attilának fáradsága hasznosabb vala, mert amannak (Sándornak) az ő győzedelmei, országlásai holta után mind füstbe menének, ez (Attila) marandó és örökös királyságot csinál a magyarnak, ha mi is úgy continuálnánk, mint a régi jó magyarok kezdték . . .»⁶³

V

Befejezésül — egy iramodással — próbáljuk kideríteni, hogy a hazai köztudatban az Attilától elválaszthatatlan Nagy Sándor-hagyomány élt-e még múlt századbeli nemzeti klasszikusainknál. *Élt.* Kár, hogy irodalomtörténetírásunk csak azt kutatta (azt is csak kis részben), hogy Arany és Petőfi írásaiból mi került ponyvára,⁶⁴ de azt szinte egyáltalán nem, hogy legnagyobbjaink mit merítettek a ponyvairodalom zavaros folyásából. Haller János «Hármas históriája, melynek első része Világbíró Nagy Sándor néhány nevezetes dolgait illeti», Debrecenben még 1902-ben is új lenyomatban jelent meg. Ebben bárki olvashatta Nagy Sándor végrendeletét, amelyben ott áll (p. 68), hogy «Ismakhás Magyarországon uralkodjék». (A «Historia de preliis» J³ változatában, c. 127: *Lysimachus Ungarie imperio potiatur.*) Arany János így emlékezett vissza⁶⁵ szalontai éveire: «. . . Minden könyv, ami kezem ügyébe került, mohó vággyal lón felemészte . . ., a Hármas história (Halleré), . . . Fortunatus s mit én tudom miféle grapsák a ponyvairodalom egész özönével együtt, az egész városban felkutatva, elkölesönözve és megéve lőnek.»⁶⁶ Ugyanakkor persze Arany a hitelesebb források özönét is falta. Ennek illusztrálására csak két helyet ragadunk ki. A Toldi szerelmének VIII. énekében a «szegény versköltővel» találkozunk, ki «midőn Etelét istenekhez mérte, Kicsibe, hogy máglyán nem lakola érte». Most már tudjuk, hogy szegény Marullusról, ill. a Nagy Sándor környezetében nyüzsgő fűzfapoéták sanyarú termékeiről és soráról van szó.

A másik hely ismertebb, de bonyolultabb. Sokan foglalkoztak már — legutóbb Trencsényi-Waldapfel Imre⁶⁷ — a Buda halála IX. énekének híres sorai-

⁶³ *Markó Árpád* közlésében a 260. lapon ; l. a 119. lapot is.

⁶⁴ Vö. pl. *Baros Gyula*: Arany, Petőfi és a ponyvairodalom. MKSzle 26 (1918) 154 skk.

⁶⁵ Ö. M. XIII 100.

⁶⁶ Vö. *Rütoókné Szalay Ágnes*: Eleink szórakoztató olvasmányairól. ItK 84 (1980) 655.

⁶⁷ A Horváth János-emlékkönyvben (Bp. 1948, 253 skk.), majd a «Humanizmus és nemzeti irodalom» c. kötetben (Bp. 1966), 35 skk.

val, az Isten kardjának birtokában magát *kosmokratórnak* — «világbírónak» — érző Attila büszke lelkendezésével :

Csillag esik, föld reng : jött éve csudáknak !
Ihol én, ihol én, pörölyje világnak !
Sarkam alá én a nemzeteket hajtom,
Nincs a kerek földnek ura, kívül rajtam !

Az eredeti latin hexameter (*stella cadit, tellus tremit: en ego malleus orbis*) lelőhelyét maga a költő csak általánosságban jelölte meg «a krónikákban», már mint Thuróczi János krónikájában.⁶⁸ A krónikákba azonban messzünnen került, és erre legkiválóbb kutatóink sem figyeltek fel. A *kosmokratór* születését *jelek* kísérik : mikor Olympias keserves kínok között, de «jó szerencsével» világra hozza fiát, a Nagy Sándor-regény (I 12,5) szerint «egyre-másra dörgött a menny és cikáztak a villámok, úgy, hogy az egész világ belerendült».⁶⁹ Attilának nem születését, hanem világbíróként való fellépését, *epiphaniáját*, majd a Csaba-trilógia töredéke szerint halálát kíséri csillaghullás, földrengés :

Mert a világ négy sarka megrázkodott belé,
A csillagok ijedten futkostak lefelé . . .

Vagy amint a Hármas históriában olvasták eleink : «E végrendelet írásának idején nagy égi zivatar, dörgés támadt és nagy földindulás, mely egész Babyloániát megrázta . . .»

János vitéz mesebeli útjának utolsó kalandjára már csak távoli célzás formájában történjék utalás : a találékony hős megtalálja a módját, hogy a rettenetes sárkány torkán keresztül is eljusson kitűzött céljához. Tudjuk, hogy a szóban forgó mesemotívumok szövevényéből a bátor mesehős is bajosan tudná magát kivágni. Némi köze azonban ennek is van a Nagy Sándor-hagyományhoz. Gondoljunk most vissza a makedón király vakmerő beugrására a világvégi várba, nem különben a történeti igazsággal törődő Arrianosnak a sok «hazugság» elleni tiltakozására. A mítikus hőssel azonosított Alexandros úgy ugrott be a biztos halál torkába, mint az előázsiai megváltó a sötét világhatalmak várába (barlangjába stb.), hogy ott az ártó, halálos sötétség urával megvívjon, — mint ahogy ezt nemcsak mandaeus és manicheus vallásos szövegekben, hanem az alvilágjárás (*descensus*) áttekinthetetlenül gazdag irodalmában is akárhány változatban olvashatjuk.⁷⁰ A szabadulás többféleképpen — például János vitéz, vagy Jónás próféta módján — történhetik ; elterjedt változata a mítosznak a «sarlós hős» (Sichelheld) eljárása, aki — mint a magyar irodalomban elsőnek a Gellért-legendában (c. 8) megörökített Csanád — a félelmetes ellenfél legyőzése után annak kivágott nyelvvel igazolja hőstettét,⁷¹ — és így folytathatnók a «Tristan et Iseut» perzsa mintájáig.⁷²

⁶⁸ Vö. Oláh M. : Attila c. 9.

⁶⁹ Vö. F. Boll : Kleine Schriften. Leipzig 1950, 351 skk. Zarathustra esodálatos születéséről G. Widengren : Die Relig. Irans, 237 ; a IV. ekloga gyermekének örvendő világ-egyetem is «boltozatának súlyával meghajlik» (50 *convexo nutantem pondere mundum*) ; l. még H. van Thiel : Enzykl. d. M. I 275 ; S. Thompson : Motif Index F 960. 1.

⁷⁰ Vö. G. Widengren : Iranisch-semit. Kulturbegegnung, 59 sk. ; monografikus igénnyel tárgyalta a *descensus*-témát J. Kroll : Gott und Hölle. Leipzig—Berlin 1932.

⁷¹ A végeláthatatlan irodalomból : E. Rohde : Der griechische Roman und seine Vorläufer.³ Berlin 1960, 50 skk., hivatkozással egyebek között *Ipolyi Arnold* magyar

Befejezésül annyit, hogy Árgírus királyfinak János vitézénél nem könnyebb útja a «Fekete város» felé biztosan nem azonosítható sem Északitália,⁷³ sem egyéb ország térképén, mivelhogy itt is ellenőrizhetetlen helyeken, a keleti misztériumvallások «Fekete hegyének» (erdejének vagy városának) tájain járunk,⁷⁴ és legutóbb Nagy Péter⁷⁵ joggal utalt az Árgírus-monda keleti forrásvidékére. Ebbe a «Fekete erdőbe» azonban már végképp nem szándékozunk bemerészkedni. Mondanivalónk illő összegezése helyett Szekfű Gyulát idézzük, aki a magyarországi reneszánsz pompakedveléséről azt írta,⁷⁶ hogy Mátyás «a pompa által nem lett ugyan nagyobb, de jobban és könnyebben érte el a hatást, melyet politikája érdekében szükségesnek látott.» *Mutatis mutandis* azt mondhatnók, hogy nemzeti történelmünk nagyságai a Sándor-hagyomány pompás köntösének felöltése — holmi mesés rekvizitumok elfogadása, netán ambicionálása — által ugyanígy nem lettek nagyobbak, de miközben a mintaképet magukra alkalmazták, kissé maguk is hozzáalakultak, és így a hatalmi ideológiának az irodalomban és a képzőművészetben lecsapódó ősi eszményei és kívánalmi adott esetben történelmi tényezővé is válhattak.

vonatkozású közleményére: Zeitschrift für deutsche Mythologie 2 (1855) 165 sk.; *Kalmár Elek*: Petőfi János vitézének népies elemei. EPhK 17 (1893) 714 skk.; *Sebestyén Gyula*: A magyar honfoglalás mondái, II. (Bp. 1905) 200 skk.; *Heller Bernát*: A Csanád-monda főeleme. Ethnogr. 27 (1916) 161 skk.; *R. Reitzenstein*: Ein Gegenstück zu dem Seelenhymnus der Thomasakten. ZntW 21 (1922) 35 sk.; *id.*: Die hellenist. Mysterienrel.³ Leipzig—Berlin 1927, 219; *Leop. Schmidt*: Sichelheld und Drachenzunge. Fabula I (1958) 19 skk.; *A. Lesky*: RE «Peleas» 279 skk.; *id.*: Herakles und das Ketos. Anz. Akad. Wien, Phil.-hist. Kl. 104 (1967) 1 skk.; *St. Gero*: The legend of Constantine V as Dragon-Slayer. Greek, Roman and Byz. Stud. 19 (1978) 155 skk. A motívum mediterrán összefüggéseiről vö. *A. Lesky* és *L. Schmidt* (i. h.); *Rohde* nyomán *Sebestyén Gyula* merész származtatásokat konstruált, amelyek azonban semmivel sem merészebbek, mint a motívumok vándorlásának tényei, vö. «Avicennas Qānun und der westliche Ärztekanon» c. előadásommal, Acta Ant. Hung. 29 (1981) 67 skk.

⁷² Vö. *P. Gallais*: Genèse du roman occidental. Essais sur Tristan et Iseut et son modèle persan. Paris 1974. [Korábról: *R. Zenker*: Die Tristansage und das persische Epos von Wis und Ramīn. Vollmöllers Roman. Forschungen 29 (1901) 321 skk.]

⁷³ Vö. *Kardos Tibor*: Az Árgírus-széphistória. Bp. 1967, 67 skk.

⁷⁴ Vö. *G. Widengren*: Parthisch-semit. Kulturbegegnung, 60; *id.*: Relig. Irans 23 sk., 45 sk. és 313 sk.; a régebbi irodalomból pl. *A. Wünsche*: Die Sagen vom Lebensbaum und Lebenswasser. Leipzig 1905, 74; *J. Friedlaender*: Die Chadhirlegende und der Alexanderroman. Leipzig—Berlin 1913, 27 és *passim*.

⁷⁵ Akadémiai székfoglaló előadásában, 1982. nov. 1-én.

⁷⁶ Magyar történet, III 407. — A szerzőre emlékezve szívesen idézzük itt *Kardos Tibor* Callimachus-tanulmányának zárómondatát (76) is: az ellenséges humanista írásából is kihámozható «Mátyás-hagyomány lett a magyar államgondolat hordozója évszázadokon keresztül.» Ennek a hagyománynak búvópatakként fel-felbukkanó ősi motívumait próbáltuk nyomozgatni — évezredekken keresztül.